

EFIR MOYLI O'SIMLIK LARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15510402>

Abdumutalipov Ro'zimumammad Abdunabi o'g'li

Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti 2-bosqich magistri

Annotatsiya: Yer yuzida tarqalgan gulli o'simliklarning 2500 turi o'zida efir moylarini saqlaydi. Efir moylari o'simlikni turli xil kasalliklardan va zararkunandalarning ta'siridan saqlash bilan bir qatorda o'simlik to'qimalari shikastlanganda, uning chirimasligi va qaytadan tiklanishi uchun xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda qadimdan odamlar hozirgi kunga qadar ovqatlarga yaxshi mazali ta'm va yoqimli hid berish maqsadida turli-tuman ziravor va efir moyli o'simliklarning barglaridan, mevalaridan hamda urug'laridan foydalanib kelayotganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Kalit so'zlar: O'zbekiston, Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo, Samarqand, farmasevtika, efir, parfyumeriya, kosmetika, borneol, oktilen, pinen, kamfor.

Kalit so'zlar: Efir moyli, o'simliklar oziq-ovqat, kosmetika, parfyumeriyava, dorivor.

KIRISH

Yer yuzida tarqalgan barcha gulli o'simliklar 300 oilaga mansub bo'lib, shundan 87 oilaning 2500 turida efir moylari borligi aniqlangan. MDH mamlakatlari florasida esa 77 oilaga kiruvchi 1100 dan ortiq tur efir moyli o'simliklardir. O'zbekistonda efir moyli o'simliklarning 607 turi ma'lum bo'lib, ular 261 turkumga va 56 oilaga kiradi.

Efir moyli o'simliklar oziq-ovqat, kosmetika, parfyumeriyava farmatsevtika kabi turli sohalarda muhim rol o'ynaydi. Ularning iqtisodiy ahamiyati ko'plab omillar, jumladan, agrotexnik xususiyatlar, iqtisodiy samaradorlik va ekologik foyda bilan belgilanadi. [1.61-b] Ushbu o'simliklar va ularning qadriyatlarini o'rganish ilmiy hamjamiyat uchun ham, qishloq xo'jaligi jarayonlarini optimallashtirish va rentabellikni oshirishga intilayotgan ishlab chiqaruvchilar uchun ham qiziqish uyg'otadi.

Efir moyli o'simliklarning agrotexnik xususiyatlariga ularning turli iqlim sharoitlariga chidamliligi, tuproq talablari va qayta tiklanish qobiliyati kiradi. Ularning aksariyati qurg'oqchil hududlarga moslashgan va kambag'al tuproqlarda muvaffaqiyatli o'stirilishi mumkin, bu ularni suv resurslari cheklangan va unumdorligi past bo'lgan hududlarda etishtirish uchun jozibador qiladi. Efir moyli o'simliklar ko'pincha kasalliklar va zararkunandalarga nisbatan yuqori qarshilikka ega, bu kimyoviy pestitsidlarga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi va ularni ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligini yaxshilaydi.

Efir moyli o'simliklarning iqtisodiy ahamiyatini o'rganishning muhim jihati qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishda tutgan o'рни hisoblanadi. Bu o'simliklarni yetishtirish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish, monokulturaga qaramlikni kamaytirish va qishloqlarning iqtisodiy barqarorligini oshirishga yordam beradi. [2;160-

b].Efir moyli o'simliklarni yetishtirish va efir moylarini qayta ishlashda ekologik toza texnologiyalardan foydalanish atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Shunday qilib, efir moyli o'simliklar sezilarli iqtisodiy salohiyatga ega bo'lib, iqtisodiy foyda, noqulay sharoitlarga qarshilik va ekologik afzalliklarga ega. Ularni yetishtirish va qayta ishlashni o'rganish va optimallashtirish qishloq xo'jaligi va sanoat uchun ishlab chiqarish samaradorligi va barqarorligini oshirishga qaratilgan muhim yo'nalish hisoblanadi

MATERIAL VA USULLAR

Oregano (*Origanum*) Lamiaceae oilasiga tegishli bo'lib, ko'p yillik otsu o'simlik hisoblanadi. Uning balandligi 30-85 sm. Uning bir qancha tur va shakllarini respublikamiz florasida uchratish mumkin. Oregano O'zbekiston tog' tizmalarining chirindi va mayda shag'allarga boy qo'ng'ir va qora tuproqlarda o'sadi. Iyun-avgustda gullaydi, iyul-sentyabrda meva beradi.

Oregano dorivor o'simliklar toifasiga kiradi. Tibbiyotda uning barglari, shoxlari va poyalari turli kasalliklarni davolash va ovqat hazm qilish organlari faoliyatini yaxshilash uchun ishlatiladi [3] Tayyorlangan sharbat uyqusizlik, bachadon kasalliklarini davolashda, siydik haydovchi vosita sifatida va tanadagi dog'larni olib tashlash uchun ishlatiladi. Undan olingan efir moyi tish og'rig'ini davolashda, uni malham va balzamlar bilan aralashtirishda ishlatiladi.

Oregano o'zining xushbo'y hidi uchun ziravor sifatida ishlatiladi. U turli xil konservalar, marinadlar, tuzlangan bodring, pomidor, karam va tarvuzlarni tayyorlashda ishlatiladi [4]. Mahalliy aholi oreganoning yer usti qismini quritib, quritilgan mevalar (olxo'ri, olma, gilos) bilan aralashtirib yuboradi. Bu mevani turli hasharotlar lichinkalari va qurtlarning shikastlanishidan himoya qiladi.

Oregano vermut, sharob va kvasni tatib ko'rish uchun keng qo'llanilishi mumkin. Efir moylari xushbo'y parfyumeriya, tish pastasi, xushbo'y sovun va suv ishlab chiqarishda ishlatiladi [5]. Bu o'simlikda ko'p miqdorda efir moylari mavjud.

K. N. Kudryashev (1934, 1938) Hisor tog'ida, Qirg'iz tog'larida va Talasda o'sadigan oreganoda 0,17-0,37 foiz; Olatog'ida o'sadigan za'faron tarkibida 0,4-0,57 foiz efir moylari borligini aniqladilar. A. D. Bezzubov va N. M. Shornikova (1952) ma'lumotlariga ko'ra Farg'ona vodiysi oreganosida efir moylari 1,86%, gulida 2,11%, barglarida 2,24%, poyasida 0,176% bo'ladi.

Ilmiy izlanishlar natijasida Bustonlik tumani Xumson qishlog'ida dengiz sathidan 1600-1700 m balandlikda o'sadigan dushitsa gullash davrida uning tarkibida 1,5 foiz efir moylari borligi aniqlandi. -havo qismi, gullarda 1,8%, barglarda 2,2%. Gullash davrining boshida Shohimardon sanatoriysi hududiga sochilgan oregano gul va barglarida 1,49 foiz, poyasida esa 0,066 foiz efir moylari mavjud. Efir moyi och yoki sarg'ish rangga ega, aromatik, kimyoviy tarkibi fenol, timol va karvakroldan iborat. [6]Oreganoda efir moylarining asosiy aromati birinchi 20-25 daqiqada chiqariladi. Har gektar yerdan 100-400 kg tuproq unumdorligini olish mumkin.

Ziziphora (Labiatae) oilasiga tegishli bo'lib, balandligi 40 sm. O'zbekistonda ziziforaning 7 turi keng tarqalgan. Bu o'simliklarning ayrim turlari yillik va ko'p yillik hisoblanadi. Zizifora respublikamizning barcha tog'li hududlaridagi adirlarning shimoliy va janubiy yon bag'irlarida va tog' kamarlarida, dengiz sathidan 900-2400 m balandlikdagi shag'alli va toshloq, jigarrang tuproqlarda o'sadi. Ziziphora iyun va iyul oylarida gullaydi; Mevalar iyul va avgust oylarida pishadi.

Tibbiyotda yurak xurujini davolash uchun Ziziphora qaynatiladi va ichiladi. Uning barglari, poyasi va gullari efir moylariga juda boy. Ular parfyumeriya, xushbo'y sovun, alkogolli va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqarishda qo'llanilishi kerak.

S. N. Kudryashev (1934) Hisor tog'larida (Tojik SSR) o'sadigan Ziziforaning gullash davrida 0,4 foiz efir moyi borligini aniqladi. A. D. Bezzubov va N. M. Shornikova (1952) gulda 0,854%, gulda 2%, bargda 0,67%, poyada 0,122% efir moyi mavjudligini tekshirdilar.

NATIJALAR

Efir moylari asosan aromatik va shirin o'simliklarda ko'p miqdorda topiladi. Bunday o'simliklarni o'z ichiga olgan oilalar orasida yalpizning 57 turkum va 119 turi, yalpizning 29 turkumi va 88 turi, yalpizning 26 avlodi va 65 turi, 22 avlodi va 46 turi bor. Hammayoqni oilasiga 15 turkum va 35 tur Ranoge turkumi, 10 turkum va 24 tur qamishdoshlar turkumi, shuningdek, 4 turkum, 7 turkum va 29 turdagi lolalar kiradi.

O'zbekiston o'simliklaridagi 600 ga yaqin efir moyli o'simliklarni tarkibidagi efir moylarining miqdoriga qarab quyidagi 6 guruhga bo'linadi

1. 3% dan ortiq efir moyi bo'lgan turlar - jami 11 tur;
2. 2% dan ortiq efir moyi bo'lgan turlar - jami 21 tur;
3. 1% dan ortiq efir moyi bo'lgan turlar - jami 60 tur;
4. 0,5% dan ortiq efir moyi bo'lgan turlar - jami 54a tur;
5. 0,1% dan ortiq efir moyi bo'lgan turlar - jami 192 tur;
6. 0,1% gacha efir moyi bo'lgan turlar - jami 270 tur;

MUHOKAMA

Efir moyli o'simliklarning zahiralari va genofondini saqlashning muhim usullaridan biri noyob va qimmatli o'simlik turlarini qishloq xo'jaligi ekinlariga aylantirish va xalq xo'jaligida foydalanish texnologiyasini yaratishdir. Efir moyli o'simliklar madaniy va yovvoyi o'simliklarga bo'linadi. Hozirgi vaqtda madaniy o'simliklar yovvoyi o'simliklarga qaraganda kengroq qo'llaniladi va xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida efir moylariga bo'lgan ehtiyojni to'liq qondiradi. Albatta, zarur miqdorda xom ashyo tabiiy o'simliklardan ham olinadi.

Kelajakda efir moyli o'simliklarning istiqbolli turlarini tabiiy floradan ajratib olib, yetishtirish orqali respublikamizning efir moylariga bo'lgan ehtiyojini qondirish mumkin bo'ladi.

XULOSA

Efir moyli o'simliklar turlari nafaqat o'zining turli ekologik xususiyatlari, balki inson salomatligi va farovonligi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ularning tarkibidagi faollik, o'simlik turlarini aniq tanlash va ularni maqsadli ishlatish zaruriyatini ta'minlaydi. Efir

moylarining tarkibidagi bioaktiv moddalar ularning tibbiyotda, kosmetikada va boshqa sohalarda samarali ishlatilishini ta'minlaydi. Turlar ro'yxatini shakllantirish, o'simliklarni qaysi sohalarda va qanday foydalanishni aniq belgilashga imkon beradi. Shuningdek, bu o'simliklarning turlari va ulardan olinadigan moylar orqali yangi ilmiy tadqiqotlarni va innovatsion mahsulotlarni yaratishga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, efir moyli o'simliklarni ekotizimda muhofaza qilinishi, barqaror ishlab chiqarish va eksport qilish imkoniyatlarini oshiradi. Bunday ilmiy yondashuv, o'simlik turlarining o'rganilishini va ularning ekologik barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кудинов, Л.В. Кухарева, В.С. Линник. – Минск: Наука и техника, 1984. – 61
2. Андреева, Н.С. Машанова, И.Е. Логвиненко. – Симферополь: Таврида, 1988. – 160 с
3. Набиев М. Лечебные дары Снаткала. - Ташкент Ибн Сино 2004 176 с
4. Рамазанова Н. Динамика содержания химических свойства эфирного масла двух видов душицы (*Origanum vulgare* L. и *Origanum tyttanthum* Gontsch.). В сб. "Опыт культуры новых сырьевых растений". – Ташкент: Фан, 1977. Стр.73-80
5. Полеваяи геоботаника. Т. III. – М.: Наука, 1964. – С. 146-202.
6. Полезные растения Западной Сибири перспективы их интродукции. – Новосибирск: Наука, 1972. 380 с